

δόχου του, ὁ Montaigne παρακλήθηκε νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὸ ἔθιμο. Ἀλλὰ ὁ Montaigne δὲ βρισκότανε στὸ Μπορντώ. Μὲ τὴ γριὰ μάνα του, μὲ τὴ γυναίκα του καὶ μὲ τὴν κόρη του τὴ Δεονώρα, πὺν ἦταν τότε δεκατέσσερω χρόνων¹, τριγύριζε ἐδῶ κι ἐκεῖ, προσπαθώντας νὰ προφυλάξει τοὺς δικούς του καὶ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια, πὺν εἶχε ἀπλωθεῖ παντοῦ ἓνα γύρο στὸ Μπορντώ, πὺν δὲν εἶχε ὅμως στὰ περὶχωρα τὴν ἔνταση πὺν εἶχε στὴν πολιτεία.

Στὸ Libourne, μικρὴ πόλη, 27 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ Μπορντώ, καὶ ὅπου εἶχε καταφύγει μὲ τοὺς δικούς του, πληροφορήθηκε τυχαῖα ὁ Montaigne, ἀπὸ ἓνα προσωπικὸ μήνυμα τοῦ στρατάρχη Matignon, ὅτι τὸν καλοῦσαν οἱ σύμβουλοι. Μ' ἓνα σύντομο γράμμα, — τὸ πολὺκροιο γράμμα τῆς 30 Ἰουλίου 1585, χιλιοσχολιασμένο καὶ χιλιοκατακριμένο, — τοὺς ἀπάντησε ὅτι γιὰ νὰ τοὺς ὑπηρετήσῃ θὰ θυσιάσῃ καὶ τὴ ζωὴ του. Ὅτι ὅμως τοὺς ἄφηγε νὰ κρίνουν ἂν ἡ ὑπηρεσία πὺν θὰ πρόσφερε παρενρισκόμενος σὲς ἐκλογὲς ἄξιζε τὸν κόπο νὰ πάει στὸ Μπορντώ, ἔτσι μολυσμένο πὺν ἦτανε, μάλιστα γι' ἀνθρώπους ὅπως αὐτός, πὺν θ' ἄρχονταν ἀπὸ τόσο καθαρὸ ἀέρα. Καὶ ὅτι «τὴν Τετάρτη» θὰ τοὺς ζύγωνε ὅσο τοῦ ἦτανε βολετό, πηγαίνοντας στὸ Feuillas², — ἂν δὲν εἶχε φτάσει ἐκεῖ ἡ ἀρρώστια, — ὅπου καὶ θὰ μπορούσε ν' ἀνταμώσῃ ἓναν ἀπὸ τοὺς σύμβουλους, γιὰ νὰ κανε μαζί του τὶς ἀναγκαῖες συνεννοήσεις.

Ἐνας τρομαγμένος ἄνθρωπος εἶναι ὁ Montaigne, πὺν σὰν κνηγημένο ἀγρίμι τρέχει ἐδῶ κι ἐκεῖ γιὰ νὰ προφυλάξει τοὺς δικούς του καὶ τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὴ φωτιά. Καὶ τοῦ ζητοῦν νὰ παρατήσῃ τοὺς δικούς του στὴν τύχη τους καὶ νὰ πάει νὰ πέσει ὁ ἴδιος στὴ φωτιά γιὰ ἓναν τύπο, παλιό, σεβαστό, ἀλλὰ τύπο. Οἱ σύγχρονοί του δὲν τὸν κατηγοροῦσαν πὺν λογαριάζοντας τὴν πανούκλα δὲν πῆγε στὸ Μπορντώ γιὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ νέου δήμαρχου. Οἱ κατοπινοὶ ὅμως σχολίασαν μὲ λογιῶ-λογιῶ τρόπους τὴν πράξη του αὐτῆ. Ὁ Sainte-Beuve τὴ βρίσκει «παράξενη καὶ λίγο δυσάρεστη». Καὶ ἀναφέροντας τὸν περίφημο λόγο τοῦ Μιραμπώ: «ἀντιχτυπᾶ πάντα ἡ φιλοσοφία μας στὴ ζωὴ καὶ σὲς πράξεις μας», λέει ὅτι κάθε θαρραλέος ἄντρας γίνεται δημόσιος ἄντρας διὰν ἔρχονται οἱ μεγάλες συμφορές, καὶ θυμίζει ἄλλους Γάλλους, τὸ δραματικὸ ποιητὴ Jean Rotrou, τὸν ἐπίσκοπο Belsunce καὶ τὸ στρατάρχη Ornano, δήμαρχο κι ἐκεῖνον τοῦ Μπορντώ (στὰ 1599), πὺν

1. Εἶχε γεννηθεῖ στὰ 1571.

2. Πύργος στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Garonne, ἀντίκρου στὸ Μπορντώ.

σὲ καιροὺς θανατικῶν κράτησαν στάση ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τῆ στάση τοῦ Montaigne.

Ἄξιοπρόσεχτο εἶναι (γιὰ τοὺς ὑπερασπιστῆς του, — γιὰτὶ ἔχει καὶ ὑπερασπιστῆς) ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Montaigne οὔτε στὸ γράμμα του πρὸς τοὺς σύμβουλους, οὔτε στὰ ὄσα γιὰ τὴ δημαρχία του λέει στὰ Δοκίμια, δείχνει ἐκεῖνη τὴ στενοχώρια τοῦ ἔνοχου ἢ τοῦ δειλοῦ, πὸν πασκίζει νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀνάμοσθη ἢ τὴν ἀναντη προάξη του. Μήπως περνώντας ὠρες δίπλα στὸ κρεβάτι τοῦ χολεριασμένου La Boétie, δὲν εἶχε παίξει κορόνα-γράμματα τῆ ζωῆ του; Μήπως μένοντας στὸν πύργο του καὶ στὴν Guyenne σ' ἐποχὲς πὸν λυθσομανοῦσε ἐκείπερα ὁ θρησκευτικὸς πόλεμος, ἐνῶ μποροῦσε νὰ πάει ἄλλου, δὲν ἀντίκριζε τὸ θάνατο κάθε μέρα; Ἐπειτα, — αὐτὸ τὸ ἀναφέρει σὰν ἐλαφροντικὸ βέβαια καὶ ὁ Sainte-Beuve, — ὁ Montaigne δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὸ Μπορντώ όταν ξέσπασε ἡ πανοῦκλα· ἔτυχε νὰ μὴ βρισκεται ἐκεῖ καὶ δὲ θέλησε νὰ ἐπιστρέψει. Νὰ ἐπιστρέψει μάλιστα γιὰ μιὰ ἀπλή τυπικὴ παρουσίαση καὶ ἀφοῦ οὐσιαστικὰ εἶχε λήξει ἡ δημαρχία του. Ὁχι, ἔτσι δὲν καταλάβαινε τὸ χρέος του ὁ Montaigne. Νὰ δώσεις τὴ ζωῆ σου, ἀλλὰ σὲ πραγματικὴ ἀνάγκη καὶ ὅπου νὰναι ἡ θυσία μιὰ οὐσιαστικὴ προσφορά. Τότε — ἀλλὰ μόνο τότε — θὰ μποροῦσες νὰ ξεχάσεις ἐκεῖνο τὸ « ὁ Montaigne καὶ ὁ Δήμαρχος τοῦ Μπορντώ, χωριστὰ πράματα », καὶ νὰ θυσιάσεις στὸ δεύτερο τὸν πρῶτο.

Κάμποσους μῆνες ἀκόμα ὁ Montaigne καὶ οἱ δικοὶ του θὰ πηγαίνουν πότε ἐδῶ πότε ἐκεῖ, στὴν περιοχὴ τοῦ Μπορντώ, γιὰ νὰ προφυλαχτοῦν ἀπὸ τὴ λοιμική. Κατὰ τὸ Δεκέμβρη φάνηκε νὰ σταματᾷ ἡ ἀρρώστια. Τότε μονάχα ὁ Montaigne γύρισε μὲ τοὺς δικούς του στὸν πύργο του. Μεγάλη θὰ ἦτανε ἡ χαρὰ του πὸν ξανάβρισκε τὰ βιβλία του ὕστερα ἀπὸ τόσον καιρὸ, — καὶ ὕστερα ἀπὸ τόση ἀναταραχὴ, — καὶ πὸν θὰ μποροῦσε νὰ ξαναδουλέψει. Τεσεράμισι ὀλάκερα χρόνια — ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1580 πὸν εἶχε φύγει γιὰ τὸ ταξίδι του — εἶχε νὰ γράψει καὶ νὰ διαβάσει μὲ τὴν ἀνεσή του, στρωτά. Θέλει πάλι, πολὺ τὸ θέλει, νὰ γράψει. Γιατὶ ἔχει τόσο αὐξήσει ἡ πείρα του στὰ τεσεράμισι τοῦτα χρόνια! Εἶδε καινούριους τόπους, εἶδε ἀπὸ κοντὰ λογιῶ-λογιῶ ἀνθρώπους, ἀνθρωποὶ καὶ περιστατικὰ τὸν ἔκαναν ὄχι μόνο νὰ πιστέψει ἀκόμα περισσότερο ἐκεῖνα πὸν πίστευε κιόλας, παρὰ καὶ ν' ἀλλάξει, λίγο ἢ πολὺ, σὲ πολλὰ ζητήματα, βασικότατα, γνώμη. Πόσους χωριάτες τοῦ τόπου του δὲν εἶχε ἰδεῖ, ὅσο βαστοῦσε ἡ πανοῦκλα, ν' ἀντικρίζουν τὸ θάνατο ἀτάραχοι! Δὲ χρειάζεται λοιπὸν, βγάζει τώρα

ὁ Montaigne τὸ συμπέρασμα, σοφία, δὲ χρειάζεται νὰ ἔχεις διαβάσει τὰ Τουσκουλάνια τοῦ Κικέρωνα, γιὰ νὰ εἶναι λίγο στητὴ ἡ ψυχὴ σου στὴ μεγάλη στιγμή. Τὸ ἀντίθετο. Γιατὶ ὁ ἀπλοϊκὸς δὲ συλλογιέται τὸ θάνατο παρὰ μόνο ὅταν πεθαίνει, ἐνῶ ὁ σοφὸς τὸν ἔχει σκεφτεῖ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, καὶ ἔτσι ὁ θάνατός του καταντᾷ νὰ εἶναι διπλὸς θάνατος¹.

Τὸ Γ' Βιβλίον τῶν Δοκιμίων, μεσιότερο καὶ ὠραιότερο ἀπὸ τὰ δύο προηγούμενα, πὸν τὸ γράφει στὴν περίοδο 1586-1588, καὶ πὸν συγκεκριμένα, καθὼς πιστεύει ὁ Villey², κατὰ τὰ 1586, εἶναι γεμάτο ἀπὸ τίς πολλές καὶ οὐσιαστικότερες νέες πεῖρες τοῦ Montaigne. Δὲ γράφει ὅμως μόνο καινούρια δοκίμια ὁ Montaigne. Ξανακοιτάζει καὶ τὰ παλιά του, ὅπου πολλὰ ἀφαιρεῖ καὶ προσθέτει καὶ ἀλλάζει³, μιλώντας καὶ σιὰ παλιά καὶ σιὰ νέα του δοκίμια ὅλο καὶ περισσότερο γιὰ τὸ ἄτομό του, θέμα πὸν τὸ πρωτοχρησιμοποιεῖ σιὰ 1579⁴ καὶ πὸν ὅσο περνᾷ ὁ καιρὸς τὸν τραβᾷ ὅλο καὶ περισσότερο.

Ἄρχες τοῦ 1588, πῆγε σιὰ Παρίσι ὁ Montaigne καὶ τύπωσε τὰ Δοκίμια του, πέμπτη φορά, καὶ τούτη τὴ φορά πλουτισμένα μὲ δεκατρία νέα καὶ μεγάλα δοκίμια (τὸ Γ' Βιβλίον)⁵. Δὲν ἦταν καιρὸς γιὰ βιβλία καὶ γιὰ τυπώματα. Οἱ τρεῖς παλιοὶ ἐχθροί, ὁ Ἑρρίκος ὁ Γ', ὁ Ἑρρίκος de Guise μὲ τὴ Ligue, καὶ ὁ Ἑρρίκος τῆς Ναβάρρας, προπάντων ὅμως ὁ Ἑρρίκος ὁ Γ' καὶ ἡ Ligue, ἦσαν ξανὰ σιὰ μαχαίρια. Στις 12 Μαΐου τοῦ 1588 — τὴ «Μέρα τῶν Ὀδοφραγμάτων» — ὁ λαὸς τοῦ Παρισιοῦ, παρακινημένος ἀπὸ τοὺς Ligueurs καὶ τὸ συμβούλιό τους «τῶν Δεκαέξι», πὸν εἶχαν μπάσει, μ' ὅλο πὸν τὸ εἶχε ἀπαγορεύσει ὁ βασιλιάς, τὸν Ἑρρίκο de Guise σιὰ Παρίσι, ξεσηκώνεται καὶ ἀναγκάζει τὸ βασιλιά νὰ φύγει ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα καὶ νὰ πάει σιὰ Chartres. Ὁ Montaigne, πιστὸς σιὰ νόμιμη βασιλεία⁶, ἀκολούθησε τὸν Ἑρρίκο τὸν Γ', πὸν τριγύριζε ἀπὸ τὴ Chartres σιὰ Ρουάν, κάμποσο καιρὸ, ἄγνωστο πόσο. Ἀπὸ πολέμους καὶ ἀναταραχὲς δὲν

1. Γ', 12.

2. Πρόλογός του σιὰ κεφ. 12 τοῦ Β' Βιβλίου.

3. Ὁ Villey ἀνεβάζει σὲ 600 τίς προσθήκες τοῦ Montaigne, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 110 ἀναφέρονται σιὰ ἄτομό του. Στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1588, πὸν ἔγινε σιὰ Παρίσι καὶ πὸν τὴν ἐπιμελήθηκε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, τὰ πρόσθετα μέρη τυπώθηκαν μὲ στοιχεῖα διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἄλλου κείμενου, τὰ διαγραμμένα μπῆκαν σὲ ἀγκύλες, κι ἐκεῖνα πὸν ἀντικαταστάθηκαν μὲ ἄλλα, σὲ σημειώσεις.

4. Villey, ὅπου παραπάνω.

5. Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ κυκλοφόρησε τὸν Ἰούνιο τοῦ χρόνου ἐκείνου.

6. «Οἱ νόμοι μ' ἔβγαλαν ἀπὸ μεγάλη ἔγνοια· μοῦ διάλεξαν κόμμα καὶ μοῦ ὄδωσαν ἕναν κύριο· κάθε ἄλλη ὑπεροχὴ καὶ δεσμὸς πρέπει νὰ ἀναφέρεται (ὑποτάσσεται) καὶ νὰ περιορί-

ἴδρωνε τὸ αὐτὸ του, πίστευε ἄλλωστε, ὅτι καὶ ἂν τὰ συνταραχτικὰ γεγονότα μᾶς θλίβουν, τὴ θλίψη μας τὴ μικραίνει ἢ σκέψη ὅτι τέτοια γεγονότα δὲν ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ βλέπει κανεὶς κάθε μέρα, γιὰ τοῦτο καὶ τόσο τ' ἀναζητοῦν οἱ ἱστορικοί¹.

Στοὺς στερονοὺς μῆνες τοῦ 1588 βρίσκεται ὁ Montaigne στὸ Blois. Εἶχαν μαζευτεῖ ἐκεῖ, τὸν Ὀκτώβρη, τὰ *États Généraux*², γιὰ νὰ σταματήσουν τάχατες τὴ ρήξη ἀνάμεσα στὴ Ligue καὶ στὸν Ἑρρίκο τὸν Γ'. Οὐσιαστικὰ ὅμως — οἱ περισσότεροι ἐκπρόσωποι στὰ *États Généraux* ἦσαν *Ligueurs* — γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὸν παλιό τους σκοπό, καὶ πὺν διόλου δὲν τὸν ἔκρουβαν³, νὰ κατεβάσουν ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς Γαλλίας τὸν Ἑρρίκο τὸν Γ' καὶ νὰ βάλουν στὴ θέση του τὸν Ἑρρίκο de Guise. Τότε ὁ Ἑρρίκος, πὺν δὲν τοῦ ἄρεζαν τέτοια ἀστεῖα, καὶ πὺν εἶχε δεῖ ὅτι ἡ αὐτοανακήρυξή του ἐκεῖ στὸ Blois σὲ ἀρχηγὸ τῆς Ligue δὲν εἶχε πιάσει, ὅπως δὲν εἶχε πιάσει καὶ ἀπὸ μέρους του, πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες⁴, ὁ διορισμὸς τοῦ Ἑρρίκου de Guise ὡς ἀρχιστράτηγου τοῦ βασιλείου, ἔβαλε καὶ ξέκαμαν τὸν ἀρχηγὸ τῆς Ligue, καὶ τὴν ἄλλη μέρα κιόλας καὶ τὸ νεώτερο ἀδερφό του Λουδοβίκο τῆς Λωρραίνης, καρδινάλιο de Guise. Δὲν ξέρουμε ἂν, ὅταν ἐγιναν τὰ δραματικὰ αὐτὰ γεγονότα, βρισκόνταν ἀκόμα στὸ Blois ὁ Montaigne. Ἔνα εἶναι βέβαιο⁵ ὅτι καὶ ὁ φίλος του de Thou, πὺν τὸν εἶχε συναντήσει στὸ Blois ὁ Montaigne, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Montaigne, ἦσαν πολὺ ἀπαισιόδοξοι γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς πατρίδας τους.

ζεται σὲ αὐτὴ [τὴν ὑπεροχὴ καὶ τὸ δεσμό].» (Γ', 1.) Γιὰ τὸ βασιλισμὸ καὶ τὸν καθολικισμὸ — τὸ συντηρητισμὸ — τοῦ Montaigne βλ. ἰδίως Α', 23, καὶ σημειώσεις μου στὴ μετάφραση τοῦ Περὶ Ἐλευθεροδοξίας.

1. Γ', 12. Ὁ Θεὸς τὸν φύλαξε καὶ δὲν ἀκριβοπλήρωσε τούτῃ τὴν εὐχαρίστηση, τὴν πολὺ βαθιὰ γιὰ ἓνα μελετητὴ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, ὁ Montaigne. Ἡ μόνη περιπέτειά του ἦταν ἓνα λιγὸ ὥρο κλείσιμό του στὴ Βασιλλίη, τὴ μέρα — 10 Ἰουλίου τοῦ 1588 — πὺν γυρίζοντας ἀπὸ τὴ Rouen ἔκανε τὴν ἀπερισκεψία νὰ ξαναπάει στὸ Παρίσι. Οἱ *Ligueurs*, πὺν ἔξακολουθοῦσαν νὰ τὸ ἐξουσιάζουν, ἔπιασαν τὸ φιλόσοφο ὡς ὑποπιτο βασιλόφρονα, καὶ τὸν ἔκλεισαν στὴ Βασιλλίη. Δευτερώθηκε ὕστερα ἀπὸ λίγες ὥρες, χάρη στὴν ἐπέμβαση τῆς μητέρας τοῦ βασιλιᾶ Αἰκατερίνης τῶν Μεδίκων, φανατικότερης καθολικῆς, καὶ πὺν εἶχε πολὺ συμβάλει στὶς σφαγὲς τῆς νυχτιᾶς τοῦ Ἁγίου Βαρθολομαίου.

2. Ἐκτακτιες γαλλικὲς συνελεύσεις τῶν τριῶν τάξεων, κληρικῶν, εὐγενῶν καὶ ἀστῶν, πὺν μαζεύτηκαν πρῶτῃ φορᾷ σιὰ 1302 καὶ τελευταία σιὰ 1614. Τὰ ἀμέσως κατοπινα *États Généraux*, πὺν μαζεύτηκαν σιὰ 1789, ἔγιναν γλήγορα Ἐθνοσυνέλευση, ἡ γνωστὴ «Ἐθνοσυνέλευση» τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

3. Γι' αὐτὸν ἄλλωστε εἶχαν κάνει, ὅπως εἶδαμε, τὴ Ligue.

4. Στὴ Chartres, ὅπου, καθὼς εἶδαμε, εἶχε πάει φευγάτος ἀπὸ τὸ Παρίσι.

Τὸ σημαντικότερο ὡστόσο γιὰ τὸν Montaigne περιστατικὸ τοῦ ταξιδιοῦ του αὐτοῦ στὸ Παρίσι ἦταν ἡ γνωριμιὰ του μὲ τὴ Δεσποινίδα de Gournay, τὴν «κόρη τῆς καρδιᾶς του»¹, ὅπως τὴν ὀνόμασε, καὶ πὺν ἐπιμελήθηκε τὴν ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα τελειωτικὴ ἔκδοση τῶν Δοκιμίων, στὰ 1595. Φτωχιά κόρη ἀριστοκράτη, γεννημένη στὰ 1565 στὸ Παρίσι καὶ μεγαλωμένη σ' ἓνα χωριὸ τῆς Πικαρδίας, τὸ Gournay-sur-Aronde, ἡ de Gournay, πὺν ἀγαποῦσε μὲ πάθος τὸ διάβασμα καὶ πὺν ἤξερε λατινικά, εἶχε διαβάσει καὶ τὰ Δοκίμια ὅταν εἶχαν πρωτοεκδοθεῖ, στὰ 1580, καὶ τὴν εἶχαν γοητέψει. Στὰ 1588 βρίσκονταν στὸ Παρίσι. Μόλις λοιπὸν ἔμαθε ὅτι βρίσκονταν ἐκεῖ καὶ ὁ ἀγαπημένος της φιλόσοφος, τοῦ ἔστειλε ἓνα γράμμα γεμάτο θαυμασμὸ ζητώντας του ἢ ἀφήνοντάς τον ἴσως νὰ καταλάβει ὅτι θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ τὸν γνωρίσει. Ὁ Montaigne, κολακευμένος καὶ συγκινημένος ἀπὸ τόσο βαθὺν καὶ αὐθόρμητο θαυμασμὸ, πῆγε στὸ σπίτι τῆς Κυρίας de Gournay γιὰ νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν κόρη της. Ὑστερα ἀπὸ τὴν πρώτη συνάντησή τους, τὴν ἐπισκέφθηκε καὶ στὸ χωριὸ της, τὸ Gournay, ὅπου ἔμεινε τρεῖς μῆνες περίπου². Καὶ ὅταν γύρισε στὸν πύργο του, ἄρχισε μὲ τὴ θαυμάστριά του μιὰν ἀλληλογραφία, ἀπὸ τὴν ὁποία δυστυχῶς δὲ σώζεται τίποτε³.

Τέλη τοῦ 1588⁴, ὁ Montaigne εἶχε ἐπιστρέψει στὸν πύργο του. Ἡ ζωὴ

1. «Fille d'alliance». Κόρη πὺν δὲν τὴν εἶχε γεννήσει, ἀλλὰ πὺν τὴν εἶχε σὰν κόρη του, ἀπὸ φιλία, ἀπὸ ἀγάπη.

2. Αὐγουστο ὡς Ὀκτώβρη τοῦ 1588, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα.

3. Ὁ Montaigne μίλησε πάρα πολὺ ἐγκωμαστικὰ στὰ Δοκίμια του γιὰ τὴν de Gournay. Ἐγραψε, μεγαλώνοντας ἀσυναίσθητα τὴν ἀξία ἐκείνης πὺν τόσο τὸν εὐχαριστοῦσε ὁ θαυμασμὸς της, ὅτι θὰ γινόταν μιὰ μέρα ἢ δόξα τοῦ αἵωνα της. Στὴ φιλία τους ἔβρισκε κάτι ἀπὸ τὴν ἀγνή καὶ πνευματικὴ χαρὰ πὺν τοῦ εἶχε δώσει ἡ φιλία του μὲ τὸν La Boétie. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι ἡ de Gournay δὲν ἦταν στὸ βάθος παρὰ μιὰ πολὺ σοφὴ γεροντοκόρη, πὺν ἤθελε νὰ δείχνει τὴ σοφία της, καὶ λιγάκι μαριακή, πὺν τῆς ἄρεζαν οἱ καβγάδες, κάμποσο ἐπιτηδευμένη, — ἡ ἀγάπη της πρὸς τὸν Montaigne τὴν ἔκανε νὰ ἔχει, στὸν καιρὸ τοῦ Λουδοβίκου II", φερσίματα καὶ τρόπους ὁμιλίας τῶν χρόνων τῆς Ligue, — καὶ ἡ ὁποία, μ' ὅλο πὺν μὲ μοναδικὴ ἀφοσίωση ἐπιμελήθηκε τὴν ὀριστικὴ ἔκδοση καὶ ἐκτύπωση τῶν Δοκιμίων, ἔκανε μερικὲς μικροαλλαγὲς στὸ κείμενο τοῦ Montaigne. (Βλ. René Radouant: Montaigne, Œuvres Choiesies, Paris, Hatier, 1914, σ. 380, σημ. 1, καὶ 168, σημ. 2. Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦτο εἶναι καὶ τὰ ὄσα γράφω γιὰ τὴν de Gournay. — Στὶς σχετικὲς παραπομπές, τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ ἀναφέρεται γιὰ συντομία μὲ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα: Radouant.)

4. Εἶναι τὸ πὺν πιθανό, δὲν εἶναι βέβαιον.

του ξαναμπαίνει στο πιό γνώριμο και αγαπημένο της κλίμα: στη μελέτη και την περιουλλογή. Πάλι όμως, όπως πάντα σχεδόν, δεν είναι καθαρή η χαρά του. Τη χαλούν τὰ γερατειά, πού τώρα σὰ νὰ ἦρθαν γιὰ τὰ καλά, κι ἔνα μεγαλύτερο παλιό βάσανο, συχνότερο και πιό ὀδυνηρό τοῦτα τὰ στερνὰ χρόνια: ἡ λιθίαση. Στὰ 1578 τοῦ εἶχε πρωτοπαρουσιαστῆ ἡ ἀρρώστια, — ἦταν τότε 46 χρόνων ὁ Montaigne, — και σ' ἔνα δοκίμιο¹, γραμμένο τὸν ἐπόμενο ἴσως χρόνο, και πὸν μοναδικὸ σχεδὸν θέμα του ἦταν ἡ λιθίαση², ὁ Montaigne ἔλεγε ὅτι εἶχε πάθει κτύλας πέντε-ἕξι κρίσεις λιθίασης, μακρᾶς διάρκειας και ὀδυνηρές. Τόσο παλιὰ ἀρρώστια, και ὁμως δὲν κατορθώνει νὰ τὴ συνηθίσει. Γιατὶ, ἀλήθεια, εἶναι μιὰ ἀρρώστια φοβερή. « Ἡ χειρότερη, πιό ἐξαφνική, πιό ὀδυνηρή, πιό θανατερή και πιό ἀγιάτρευτη ἀπ' ὅλες τὶς ἀρρώστιες. » « Ὁ Montaigne εἶχε ἐπιστρατέψει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅλη τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς και ὅλες τὶς παρηγόριες πὸν τοῦ δίνει ὁ νοῦς γιὰ « νὰ ζήσει μαζί της ». Τὶς ἐπιστρατεύει και τώρα. Πάλι συλλογιέται, περισσότερο παρὰ ἄλλοτε, ὅτι ἡ ἀρρώστια του, ἔτσι πὸν τὸν βασανίζει, τὸν κάνει ν' ἀντικρίξει μὲ λιγότερο φόβο τὸ θάνατο, ὅτι ἄλλες ἀρρώστιες ἀναστατώνουν ὅλη μας τὴ ζωὴ και τὴ βάζουν ὅλη κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τους, ἐνῶ ἡ πέτρα « τσιμπᾷ μόνο τὸ δέρμα », ὅτι στη ζωὴ δὲν ὑπάρχει μόνο χαρὰ ἀλλὰ και πόνος, και ὅτι δίχως τὸ « μίγμα » τοῦτο δὲ μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ζωὴ.

Ἡ ἀρρώστια — ἡ ἀρρώστια προπάντων — εἶχε κάνει τὸν Montaigne νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ ἐγὼ του, πρὸς ὅ,τι πιό ἰδιαίτερο — ἀτομικὸ — εἶχε. Τώρα τὸν κάνει νὰ μαζευτεῖ ἀκόμα περισσότερο γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Δὲν εἶναι ἀρρωστος μόνο· εἶναι και γέρος. Διπλὸς λόγος γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε τὴ μοναξιά. « Τ' ἀναστενάγματα τῆς πέτρας μου, ψιθυρίζει μὲ παράπονο, δὲ συγκινοῦν πιά κανένα.³ » Οὔτε τὰ γερατειά του. Εἶναι μόνος, τελειωτικὰ μόνος αὐτὴ τὴ φορά. « Φιλαράκο μου, πάει, τέλειωσε· δὲν ἀναστηλώνεσαι

1. Β', 37, Περὶ τῆς Ὁμοιότητος τῶν Παιδιῶν μὲ τοὺς Πατέρες τους.

2. Τῶν νεφρῶν. Καὶ ὁ πατέρας του εἶχε ὑποφέρει ἀπὸ τὰ 67 — τότε τοῦ εἶχε πρωτοπαρουσιαστῆ ἐκείνου — ὡς τὰ 74 χρόνια του ἀπὸ πέτρα, και μιὰ μεγάλη πέτρα στὴν κύστη εἶχε προκαλέσει τὸ θάνατό του. Ὁ Montaigne δὲ μπορούσε νὰ ἐξηγήσῃ πῶς εἶχε κληρονομήσει τὴν ἀρρώστια, ἀφοῦ εἶχε γεννηθεῖ 25 χρόνια και περισσότερο πρὶν παρουσιαστῆ ἡ πέτρα στὸν πατέρα του. (Στὸ ἴδιο δοκίμιο.)

3. Στὸ ἴδιο δοκίμιο.

4. Γ', 9. Σπάνια, ὡστόσο, τοῦ ξεφεύγουν, μπροστὰ στοὺς ἄλλους, ἀναστενάγματα. Καὶ μήτε ζητεῖ τὴ σπλαχνιά, πὸν μὲ τόση εὐχαρίστηση τὴν προσφέρουν, και τὶς συμβουλὲς τῶν γιατρῶν, μήτε ἀφήνει, και ὅταν ἀκόμα τὸν σφάζουν οἱ πόνοι, τὰ φαίνεται τὸ βάσανό του. (Γ', 13.)

πιά· θὰ σοῦ βάλουν λίγη λάσπη ἐδῶ, ἓνα δοκάρι ἐκεῖ, γιὰ νὰ παρατείνουν λιγάκι τὴν ἀθλιότητά σου», ὅμως δὲ θ' ἀργήσει τὸ κίριο νὰ σωριαστεῖ. Γιὰ τὸ ὅτι εἶναι γέρος γιὰ τὰ καλά¹, δὲν ἀμφιβάλλει καθόλου ὁ Montaigne, καὶ δὲν ἔχει κανένα οἴκτο γιὰ τὰ γεράματα. Μισὸ ἄνθρωπο, τέταρτο ἀνθρώπου, λέει τὸ γέρο, «σῶμα χαλασμένο καὶ ἠλίθιο», ἀνίκανο γιὰ τὸ κάθε τί. Οἱ βαριές καὶ ἀσβολερές μέρες, σπάνιες ἄλλοτε, ἔχουν γίνει τώρα τὸ καθημερινό. Πρέπει ὁ γέρος Montaigne ν' ἀνατριχιάζει ἀπὸ χαρά, σὰ γιὰ μιὰ νέα εὐνοια τῆς τύχης, ὅταν δὲν τὸν βρίσκει ἓνα νέο κακό. Καὶ νὰ στοχάζεται ὅτι ὁ θάνατος θὰ εἶναι μισὸς θάνατος, ἀφοῦ δὲ θὰ βρεῖ νὰ πάρει παρὰ μισὸν ἄνθρωπο.

Μόνος λοιπόν, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε μόνος, καὶ ὄχι πιά τόσο ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῆς μοναξιάς, ὅσο ἀπὸ ἀνάγκη. «Τὰ γεράματα εἶναι ἰδιότητα μοναχική.» Ἦρθε ὁ καιρὸς νὰ γυρίσει ὁ Montaigne τὴ ράχη του στὴ «συντροφιά», νὰ μαζευτεῖ «σιὸ πίσω-πίσω μέρος τοῦ μαγαζιοῦ», νὰ κλειστεῖ σὰν τὴ γελῶνα στὸ καύκαλό του. Δὲ σοῦ χρωστοῦν τίποτε οἱ ἄλλοι νὰ βλέπουν τὴν ἀθλιότητά σου. Βλέπε τὴν μόνος ἐσύ. Ὅμως καὶ μὲ τούτῃ τὴ μοναξιά, «ἔτσι σοφὸς πὺν ἔγινε²» καὶ μιὰ πὺν δὲ μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλιῶς, προσπαθεῖ νὰ βουλευτεῖ ὁ Montaigne. Δὲν πίστευε πάντα ὅτι πρέπει νὰ δανειζόμαστε μόνο στους ἄλλους καὶ νὰ δινόμαστε στὸν ἑαυτὸ μας; Τὸ ἴδιο κάνει καὶ τώρα. Μόνο, τώρα, τὸ λίγο πὺν ἔδινε στους ἄλλους τὸ κάνει ἀκόμα πὺν λιγοσιό, καὶ ἀκόμα περισσότερο τὸ πολὺ πὺν ἔδινε στὸν ἑαυτὸ του. Καὶ θυμᾶται, — προσπαθεῖ νὰ θυμᾶται, — ὅσο γίνεται πὺν συχνά, τὸ μεγάλο καὶ θαρρετὸ λόγο, πὺν τὸν εἶχε γράψει πρὶν ἀπὸ χρόνια στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴ Μοναξιά. Ὅτι «τὸ μεγαλύτερο πράγμα στὸν κόσμος εἶναι τὸ νὰ ξέρουμε ν' ἀνήκουμε στὸν ἑαυτὸ μας». Ἄς ξελυθοῦμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους μιὰ καὶ δὲ μπορούμε πιά νὰ τοὺς δώσουμε τίποτε. Καὶ ἄς προσπαθοῦμε, τώρα πὺν γινήκαμε ἄχρηστοι καὶ δυσάρεστοι γιὰ τοὺς ἄλλους, νὰ μὴν εἴμαστε καὶ γιὰ τοὺς ἑαυτούς μας ἄχρηστοι καὶ δυσάρεστοι. Καὶ ὅλη μας τὴν εὐχαρίστηση νὰ τὴ βρίσκουμε στὴ συναναστροφή μὲ τὸν ἑαυτὸ μας.

Μεγάλη εὐχαρίστηση, πὺν ἐπιθυμητὴ παρὰ ποτέ, θὰ ἦταν γιὰ τὸν Montaigne τώρα τὸ γράψιμο. Θὰ εἶχε ἄραγε νὰ πεῖ καὶ τίποτε ἄλλο ἀκόμα, πὺν νᾶξιζε τὸν κόπο νὰ εἰπωθεῖ; Καὶ βέβαια θὰ εἶχε. Τὸ βλέπουμε ἀπ' τὰ ὅσα

1. Στὰ 55 του χρόνια. Ἄλλαξαν πολὺ ἀπὸ τότε τὰ πράγματα, γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ γιὰ τοὺς ἄντρες.

2. Καβάφης, Ἰθάκη.

βάζει και αλλάζει και βγάζει στα Δοκίμια του, και ἄς λέει ότι, ἀπὸ τότε πὺ δημοσίεψε τὰ πρῶτα του δοκίμια, ζήτημα εἶναι ἂν ἔγινε ἓνα δάχτυλο πιὸ σοφός. Τὰ γερατειὰ ὅμως δὲν εἶναι καλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὸ γράψιμο. Γίνεται στεῖρο¹ καὶ βαραίνει τὸ πνεῦμα. Δὲ θὰ γράψει λοιπὸν, σὲ τοῦτα τὰ στερνὰ τέσσερα χρόνια του, κανένα καινούριο δοκίμιο ὁ Montaigne. Τὰ ἑκατὸν ἑφτά ὅμως δοκίμια του² θὰ τὰ διαβάσει καὶ θὰ τὰ ξαναδιαβάσει, μὲ τὴν πένα στὸ χέρι, σβήνοντας, προσθέτοντας, ἀλλάζοντας κάθε τόσο.

Κάνει διορθώματα, προσπαθεῖ ὅμως νὰ μὴ διορθῶνει, καθὼς λέει, παρὰ λάθη τυχαῖα, πὺ ἀπὸ δαῦτα εἶναι γεμάτος, ἔτσι πὺ τρέχει ἀπρόσεχτα³ ἀλλὰ τίς ἀτέλειες πὺ εἶναι σ' αὐτὸν συνηθισμένες καὶ μόνιμες θὰ ἦταν προσδοσία τὸ νὰ τίς βγάλει³. Στὸ ὕφος ὅμως, στὴ σύνθεση τοῦ λόγου, κάνει πολλὰς ἀλλαγές. Σβήνει τὰ ἄχρηστα συνώνυμα, προσπαθεῖ, περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, καὶ τὸ ἀφηρημένο νὰ τὸ λέει μὲ λέξη ζωγραφικὴ, παραστατικὴ, χωρίζει, γιὰ νὰ τίς κάνει πιὸ σβέλτες, τίς φράσεις του στὰ δύο, διορθῶνει, πρῶμα σπανιότατο στὸν καιρὸ του⁴, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ κάνει τὴ φράση του πιὸ μουσικὴ.

Κάνει, καθὼς εἴπαμε, καὶ προσθηκὲς λογιῶ-λογιῶ, σύντομες, μακριές, — καὶ πολλές. Ὡστόσο, αὐτὰ πὺ πρόσθετε δὲν ἦσαν οὐσιαστικὰ τίποτε τὸ καινούριο γιὰ ὅποιον εἶχε διαβάσει τὰ Δοκίμια στὴν ἔκδοση τοῦ 1588. Εἶναι, λέει ὁ Radouant, οἱ αἰώνιοι στοχασμοὶ του πάνω στὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ, στὴν ἀρρώστια του, στὰ γερατειὰ, στὸ θάνατο, καὶ πὺ τοὺς χρωματίζει πάντα τὸ ἴδιο πνεῦμα⁵. Κατὰ κόρον λέει καὶ ξαναλέει ὁ Montaigne ὅτι ζωγραφίζει τὸν ἑαυτὸ του ὅπως εἶναι, ὅτι δὲν εἶναι « κατασκευαστὴς βι-

1. « Δυσκόλλιο » λέει ὁ Montaigne.

2. Βιβλίο Α' : 57, Β' : 37, Γ' : 13.

3. Γ' , 5. Οἱ μελετητὲς τοῦ Montaigne ἐκφράζουν πολλὰς ἀμφιβολίες γιὰ τὴ βεβαίωσή του ὅτι « προσθέτει ἀλλὰ δὲν ἀλλάζει ». (Radouant, σ. 349, σημ. 15.)

4. Radouant, σ. 364.

5. Ὁ Pierre Villey, ὁ πιὸ σημαντικὸς μελετητὴς καὶ ἐκδότης τοῦ Montaigne, μιλώντας γιὰ τὸ ἴδιο τοῦτο θέμα τῶν « προσθηκῶν » στὸ κείμενο τοῦ 1588, τονίζει ἰδίως ὅτι, μολονότι ὁ Montaigne μιλά γιὰ τὸν ἑαυτὸ του σὲ πολλὰς ἀπὸ αὐτὰς, ὡστόσο, γενικά, τὸ νέο τοῦτο κείμενο εἶναι λιγότερο αὐτοπεριγραφικὸ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1588, καὶ ὅτι οἱ πολλὰς περικοπὲς ἀπὸ ξένους συγγραφεῖς, μὲ τίς ὁποῖες τὸ φορτώνει, τοῦ δίνουν ἓνα χαρακτηριστὴ βιβλιακό, πὺ θυμίζει τὰ πρῶτα δοκίμια τοῦ συγγραφέα, ὅπου οἱ προσφυγές του σὲ ξένους συγγραφεῖς, ἔτσι καὶ γιὰ νὰ δείξει καλύτερα τὴ δική του τὴ σκέψη, ἦσαν συχνότερες. (P. Villey, Les Essais de M. de Montaigne, Société Française d'Éditions Littéraires et Techniques, Paris, 1932, σ. 100-103.)

βλίων», δι δὲν γνοιάζεται γιά σύνταξη καὶ γραμματικὴ¹. Ὅλο καὶ περισσότερο παίρνει σιάση ἀντίθετη πρὸς τὴν ἀλαζονικὴ ἠθικὴ τῶν στωικῶν: ἡ ἀντοχὴ στὸν πόνο τοῦ φαίνεται τώρα ὅτι εἶναι περισσότερο «σκληρόδα τῶν κοκάλων καὶ χοντροάδα τοῦ δέρματος»², παρὰ ἀντοχὴ τῆς ψυχῆς. Περισσότερο παρὰ ποτὲ διαλαλεῖ δι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἀκολουθεῖ τὰ αἰσθητά καὶ τὶς ἐπιθυμίες του, ν' ἀποφεύγει τὸ μόχθο καὶ τὸν πόνο, ν' ἀναζητεῖ τὴν εὐχαρίστηση, ἢ τουλάχιστον τὴ γαλήνη. Καὶ κάνει τὸ περίφημο ἐκεῖνο ζωγράφιμα τῆς χαρούμενης καὶ γελαστῆς ἀρετῆς³, πὺ σκανδάλισε τὸν ἀγέλαστο Πασκάλ⁴.

Ἡ ἀρετὴ τοῦ Montaigne, σὲ τοῦτα τὰ στερνὰ χρόνια, εἶναι ν' ἀντικρίζει, μ' ὄλη τὴν ἀρρώστια καὶ τὰ γερατειά, ὅσο γίνεται πὺ χαμογελαστὰ τὴ ζωὴ. Τίποτε θλιβερὸ ἄλλωστε, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πόνους τῆς ἀρρώστιας του, δὲν ἔρχεται νὰ ταράξει τὴ γαλήνη καὶ τὴν περισυλλογὴ του. Ἴσια-ἴσια, τοῦ συμβαί-

1. Εὐτυχῶς! Γιατὶ ἂν ἔγραφε πέρα-πέρα ὅπως προστάζουν οἱ γραμματικὲς καὶ τὰ συντακτικά, θὰ ἦταν ἕνας πολὺ καλὸς ἴσως ἀκαδημαϊκὸς συγγραφεὺς, δὲ θὰ ἦταν ὁ Montaigne.

2. Α', 26. Προσθήκη.

3. Στὸ ἴδιο δοκίμο. Προσθήκη.

4. Γιὰ τὶς προσθῆκες στὸ κείμενο τῆς ἐκδοσης τοῦ 1588, ὁ Radouant (σ. 364) παρατηρεῖ δι χαλνοῦν ἀρκετὰ σοβαρὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφὴ τῶν Δοκιμίων. Ἐλαττώνουν τὴ ζωηράδα καὶ τὴ σαφήνεια τους, βάζουν στὸ κείμενο τοῦ Montaigne, μὲς στὸ ἴδιο δοκίμο, ἀντιφάσεις ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι ἔγραφε παλιότερα ὁ φιλόσοφος καὶ σὲ ὅ,τι στὰ τελευταῖα του χρόνια προσθέτει, καὶ πὺ τὶς ἀφήνει νὰ ὑπάρχουν. Τὶς προσθῆκες, καθὼς καὶ διαφορὲς ἄλλες μεταβολές, τὶς ἔκανε ὁ Montaigne ὄχι καταρτίζοντας ἀπ' τὴν ἀρχὴ νέο χειρόγραφο, ἀλλὰ πάνω στὶς σελίδες ἐνὸς ἀντίτυπου τῆς ἐκδοσης τοῦ 1588, εἴτε ἀνάμεσα στὶς γράμμες, εἴτε στὰ περιθώρια, εἴτε σὲ λουρίδες («brevets», ὅπως τὶς λέει ὁ ἴδιος), πὺ τὶς κολνοῦσε στὶς τυπωμένες σελίδες, καὶ πὺ χάθηκαν μετὰ τὴ μεταθανάτια καὶ τελειωτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1595. Οἱ ὁδηγίες γιὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη πὺ δίνει στὸν ἐνδεχόμενο τυπογράφο του, δὲν ἀφήνουν καμιά ἀμφιβολία δι ὁ Montaigne λογάριζε νὰ κάνει νέα ἐκδοσὴ τῶν Δοκιμίων, μὲ τὶς ἀλλαγές καὶ τὶς προσθῆκες. Τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ τὴν ἐπιμελήθηκε ἡ Δεσποινὶς de Gournay μὲ στοργὴ ἀληθινῆς κόρης (ἀλλὰ ὄχι καὶ μὲ ἀπόλυτο σεβασμὸ — στὶς λεπτομέρειες τουλάχιστον — τοῦ κείμενου τοῦ Montaigne), ἀπὸ ἕνα ἀντίγραφο τοῦ ἀντίτυπου πὺ εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ὁ Montaigne, καμωμένο ἀπὸ ἕνα φίλο του καὶ σταλμένο στὴ Δεσποινίδα de Gournay ἀπὸ τὴ γυναῖκα τοῦ φιλόσοφου μετὰ τὸ θάνατό του. — Τὰ τυπωμένα φύλλα ὅπου ἔκανε τὴν τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ ἔργου του ὁ Montaigne, δεμένα σὲ τόμο, τὸ γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία «ἀντίτυπο τοῦ Μπορντιώ», βρίσκονται σήμερα στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μπορντιώ. Τὸ «ἀντίτυπο» τοῦτο, μ' ὄλο πὺ ἀπὸ ἀδεξιότητα τοῦ βιβλιοδέτη φαγώθηκαν μιὰ-δύο ἀράδες στὸ κάτω καὶ στὸ πάνω μέρος τῶν σελίδων, ἔχει ἀνεκτίμητη ἀξία γιὰ τοὺς μελετητὲς καὶ τοὺς ἐκδότες τοῦ Montaigne.

νονν περιστατικά πού τοῦ δίνουν χαρά. Παντροεύει τὴν κόρη του τὴ Δεονώρα, καὶ ἔχει τὴ μεγάλη εὐχαρίστηση νὰ ξέρει ὅτι σὺ τὸ θρόνο τῆς Γαλλίας κάθεται τώρα ὁ ἀγαπημένος του βασιλιάς, ὁ Ἑρρίκος τῆς Ναβάρρας'. Εἶχε παλιές φίλες μὲ τὸν Ἑρρίκο ὁ Montaigne, τὸν εἶχε φιλοξενήσει δυὸ φορές καὶ σὶν πύργο του, τὴ μιά τὸ Δεκέμβρη τοῦ 1584 καὶ τὴν ἄλλη τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1587, καὶ ὁ Ἑρρίκος δὲν εἶχε ξεχάσει τὴ φρόνηση καὶ τὴν ἀφοσίωση τοῦ Montaigne. Τέτοιους φίλους, προπάντων οἱ βασιλιάδες, δὲ βρίσκουν εὐκολα. Ἐπιθυμεῖ λοιπὸν ὁ Ἑρρίκος, τώρα πού ἔγινε βασιλιάς τῆς Γαλλίας, νὰ τὸν ἔχει κοντά του τὸ σοφὸ καὶ δοκιμασμένο του φίλο, καὶ ὅλοι οἱ μελετητὲς τοῦ Montaigne συμφωνοῦν ὅτι τὰ δύο γράμματά του, μὲ τὸ πανώγραμμο « Μεγαλειότατε », τὸ ἓνα ἀρκετὰ μακρὸ, τὸ ἄλλο ἀρκετὰ σύντομο καὶ ὑπαγορευμένο, προσορίζονταν καὶ εἶχαν σταλεῖ σὶν Ἑρρίκο τὸν Δ'». Στὸ πρῶτο του γράμμα πρὸς τὸ βασιλιά, πού εἶναι ἀπάντηση σὲ βασιλικὸ πρὸς αὐτὸν γράμμα τοῦ Νοέμβρη τοῦ 1589', ὁ Montaigne, ἀφοῦ συγχαρεῖ τὸν Ἑρρίκο γιὰ τὶς ἐπιτυχίες του, μὲ τὸ θάρρος τῆς παλιᾶς του φίλας καὶ τῆς ἡλικίας του, τολμᾷ νὰ τοῦ δώσει, μὲ πλάγιο καὶ πολὺ λεπτὸ τρόπο, μερικὲς συμβουλές. Τοῦ λέει ὅτι, ὅπου μὲ τὰ ὅπλα καὶ μὲ τὴ βία μερικὲς δύσκολες καὶ μεγάλες κατακτήσεις δὲ μπόρεσαν στ' ἀληθινὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν, πραγμα-

Μιά ἐκδοση τῶν Δοκιμίων τοῦ Montaigne, ἀπὸ τὸν Strowski, ἔγινε κιόλας μὲ βάση τὸ ἀντίτυπο τοῦ Μπορνιῶ.

1. Εἶχε γεννηθεῖ στὰ 1553. Ὁ Ἑρρίκος ὁ Γ', μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἑρρίκου de Guise, βλέποντας ὅτι διάφορες πόλεις ἐπαναστατοῦσαν καὶ ὅτι οἱ Ligueurs γίνονταν πῶ ἐπιθετικοί, συμφιλιώθηκε μὲ τὸν Ἑρρίκο τῆς Ναβάρρας καὶ πολιορκησαν μαζὶ τὸ Παρίσι. Ἀλλὰ σὶν Saint-Cloud, ἓνας καλόγερος, φανατικὸς Ligueur, ὁ Jacques Clément, τὸν σκότωσε (1η Αὐγούστου 1589), καὶ πεθαίνοντας ὁ Ἑρρίκος ὁ Γ', καθὼς ἦταν ἀκληρὸς, ὄρισε διάδοχό του τὸν Ἑρρίκο τῆς Ναβάρρας, Ἑρρίκο Δ' πιά. Ὁ Ἑρρίκος ὁ Δ' δὲ μπόρεσε τότε νὰ μπεῖ σὶν Παρίσι. Μεγάλο μέρος τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἑρρίκου τοῦ Γ', τοῦ μαζεμένου σὶν Saint-Cloud γιὰ νὰ ἐπιχειρήσει τὴν πολιορκία τοῦ Παρισίου, ἀποσύρθηκε εὐθὺς μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἑρρίκου τοῦ Γ', γιὰτὶ δὲν ἤθελε νὰ ὑπηρετήσῃ ἓνα διαμαρτυρόμενο βασιλιά. Μπῆκε στὶς 22 Μαρτίου 1594, ἀφοῦ πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνον εἶχε ἀποκηρύξει τὸν προτεσταντισμὸ. Τότε εἶπε καὶ τὴν περίφημη φράση του: « Ἀξίζει τὸ Παρίσι μὰ λειτουργία. » Ὁ Ἑρρίκος ὁ Δ', ἓνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους γάλλους βασιλιάδες, βασίλευσε ὡς τὰ 1610.

2. Τὰ δύο αὐτὰ γράμματα, ἀχρονολόγητα καὶ τὰ δύο, βρίσκονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας, καὶ ἔχουν, τὸ πρῶτο, ἡμερομηνία 16 Ἰανουαρίου, καὶ τὸ δεῦτερο, 2 Σεπτεμβρίου. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι γράφτηκαν στὰ 1590.

3. Ἄργησε νὰ τὸ πάρεῖ ὁ Montaigne, τὸ πῆρε μέσα τοῦ Γενάρη, μιά-δυὸ μέρες ἴσως πρὶν ἀπαντήσῃ, καὶ ἀφοῦ εἶχε φύγει ὁ βασιλιάς ἀπὸ τὴν Tours, ὅπου τοῦ ἔγραψε ὡς πότε θᾶμετε.

τοποιήθηκαν με την εὐσπλαχνία και τὴ μεγαλοψυχία, μέσα θαυμάσια γιὰ νὰ ἐλκύονται οἱ ἄνθρωποι, προπάντων πρὸς τὴ δίκαιη καὶ νόμιμη μερίδα¹. Τοῦ λέει ἀκόμα ὅτι, ἐπειδὴ ἐπιθυμεῖ νὰ εἶναι πιὸ μόνιμη ἢ εὐτυχία του καὶ νὰ τὸν ἀγαποῦν περισσότερο παρὰ νὰ τὸν φοβοῦνται οἱ « λαοί » του, εὐχεται τὸ περπάτημά του πρὸς τὴ νίκη νὰ εἶναι ἓνα περπάτημα καὶ πρὸς μιὰ εἰρήνη πιὸ μαλακιά². « Τὸ νιώθω σὰ χαρὰ ξεχωριστή, γράφει στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του ὁ Montaigne, τὸ ὅτι ἡ Μεγαλειότητά Σας εὐδόκησε νὰ μοῦ δείξει ὅτι θὰ εὐχαριστιότανε νὰ μὲ ἴδει, [ἐμένα] πρόσωπο τόσο ἄχρηστο ἀλλὰ δικό της, περισσότερο ἀπὸ ἀγάπη³ παρὰ ἀπὸ χρέος. » Καὶ δὲν παραλείπει νὰ προσθέσει ὅτι, καθὼς ὁ βασιλιάς συνταιρίαζε τόσο ἄξια τὴν ἐξωτερικὴ του ζωὴ μετὰ τὸ ὕψος τοῦ νέου του ἀξιώματος⁴, τὸ ἴδιο θὰ συνταιριάσει καὶ τὸ χαρακτήρα του μετὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ βασιλιᾶ, — δὲ θὰ πάρει δηλαδὴ νὰ εἶναι καλός.

Εἶχε λογαριάσει ὁ Ἑρρίκος τὴν ἡλικία τοῦ φίλου του καὶ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Montaigne νὰ τὸν δεῖ ὄχι μόνο σὰ βασιλιᾶ ἀλλὰ καὶ σὰ φίλο. Γιὰ τοῦτο τοῦ εἶχε κάνει τὴ χάρη νὰ τὸν καλέσει νὰ συναντηθοῦν σ' ἓνα τόπο ὅπου θὰ ἦταν λίγο ἀλαφρωμένος ἀπὸ τίς ἔγνοιες τῆς ἐξουσίας. Στὴν πρόσκληση αὐτὴ ὁ Montaigne ἀπάντησε εὐγενικὰ ἀλλὰ κάπως ἀόριστα. Εὐχοντιαν πολὺ γλήγορα νὰ γινόταν ἡ συνάντησή τους στὸ Παρίσι, καὶ πρόσθετε ὅτι γιὰ τὴν πραγματοποίησή της θὰ παράβλεπε καὶ ὑγεία καὶ δυσκολίες τοῦ ταξιδιοῦ. Πέρασαν ἔτσι κάμποσοι μῆνες. Στὴς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ 1590 ὁ Montaigne παίρνει νέα πρόσκληση τοῦ Ἑρρίκου, πιὸ ἐπίμονη αὐτὴ τὴ φορά. Τὸν χρειάζεται ὁ βασιλιάς κοντά του, καί, ἐπειδὴ ξέρει καὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη κρούση του ὅτι ὁ Montaigne, ἔτσι ἄρρωστος πὺν εἶναι, καὶ στὴν ἡλικία πὺν βρίσκεται, δὲ θ' ἀφήσει εὐκολὰ τὴ μοναχικὴ του ζωὴ, γιὰ νὰ κάνει μάλιστα δουλειᾶς πὺν πολὺ λίγο τοῦ ἀρέσουν, καταβάλλει κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ τὸν πείσει, τοῦ τάζει ἀκόμα καὶ χρηματικὴ ἀμοιβή. Γιὰ βασιλιᾶ ὄχι πλούσιο καὶ κάμποσο σφιχτοχέρι, καὶ συνηθισμένο νὰ μὴ πληρώνει μετὰ χρήματα ἐκείνους

1. Πὺν τὴν ἀντιπροσώπευε, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἑρρίκου τοῦ Γ', ὁ νόμιμος καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον ὀρισμένος διάδοχός του Ἑρρίκος ὁ Δ'.

2. Γιὰ τοὺς νικημένους, φυσικά, ἐχθρούς του, πὺν τότε ἀκόμα, ἀρχὲς τοῦ 1590, δὲν τοὺς εἶχε τελειωτικὰ δαμάσει ὁ Ἑρρίκος ὁ Δ'.

3. Ἀπὸ ἀγάπη δικό της.

4. Πίσω ἀπὸ τοῦτο τὸ ἐγκώμιο εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ κρύβεται ἡ πρόθεση τοῦ Montaigne νὰ θυμίσει πολὺ διακριτικὰ στὸν Ἑρρίκο ὅτι οἱ παλιοὶ τρόποι του, οἱ εὐκολοὶ φιλιές του, ἢ ἀκαταστασία τῆς παλιᾶς του ζωῆς, δὲ μπορούσαν νὰ συμβιβαστοῦν μετὰ τὸ νέο του ἀξίωμα. (Radouant, σ. 358.)

πὸν τὸν ὑπηρετοῦσαν, ἦταν μιὰ μεγάλη θυσία. Ὁ Montaigne ὡστόσο πειράχτηκε. Καὶ στὴν ἀπόκρισή του στὸ βασιλιά, σύντομη καὶ ὄχι ἰδιόχειρη¹, δὲν κατάφερε καὶ δὲ θέλησε ἴσως νὰ μὴ δείξει ὅτι εἶχε πειραχτεῖ. «Ἡ Μεγαλειότητά Σας θὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ μοῦ κάνει τὴ χάρη νὰ πιστέψει ὅτι δὲ θὰ λογαριάσω ποτὲ τὸ χρῆμα μου στὶς στιγμὲς πὸν δὲ θὰ θελήσω νὰ σκεφτῶ τὴ ζωὴ μου. Δὲν ἔλαβα ποτὲ ὅ,τιδήποτε ἀπὸ τὴν ἀνοιχτοχεριά τῶν βασιλιάδων², οὔτε γύρεψα, οὔτε τὸ ἄξισα, καὶ δὲν ἔλαβα καμιὰ πληρωμὴ γιὰ τοὺς κόπους πὸν ἔκανα ὑπηρετιῶντας τους, [κόπους] πὸν ἐν μέρει τοὺς γνώρισε ἡ Μεγαλειότητά Σας. Ὅ,τι ἔκανα γιὰ τοὺς προκάτοχούς της, θὰ τὸ κάνω πολὺ εὐχαρίστως γι' αὐτήν. Εἶμαι, Μεγαλειότατε, ὅσο πλούσιος τὸ ἐπιθυμῶ νὰ εἶμαι. Ὅταν θὰ ἔχω ξοδιάσει τὰ χρήματά μου κοντὰ στὴ Μεγαλειότητά Σας στὸ Παρίσι, θὰ πάρω τὸ θάρρος νὰ τῆς τὸ πῶ, καὶ τότε, ἂν μὲ κρίνει ἄξιο νὰ μὲ κρατήσῃ περισσότερο καιρὸ στὴν ἀκολουθία της, θὰ μ' ἔχει μὲ λιγότερο χρῆμα³ παρ' ὅσο τὸ μικρότερο ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους της.»

Στὸ πρῶτο του γράμμα πρὸς τὸν Ἑρρίκο ὁ Montaigne εὐχότανε νὰ συναντηθεῖ μαζί του πολὺ γρήγορα στὸ Παρίσι, πὸν δὲν ἦταν ἀκόμα στὴν ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ. Ἡ Μοίρα δὲν ἔστερξε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπιθυμία του. Ὁ Ἑρρίκος ὁ Δ' μπῆκε στὸ Παρίσι στὶς 22 Μαρτίου τοῦ 1594. Ὁ Montaigne ἦταν ἀπὸ καιρὸ πεθαμένος. Εἶχε πεθάνει στὸν πύργο του, ἀνάμεσα στοὺς δικούς του, στὶς 13 Σεπτεμβρίου τοῦ 1592⁴. Τὴ μεγάλη μέρα,

1. Εἶχε προσβληθεῖ ἀπὸ πολὺ δυνατὸ τριήμερο πυρετὸ, πολὺ ἀπλωμένον ἐκεῖνο τὸν καιρὸ στὴν περιοχὴ τοῦ Μπορντώ. Τὸ γράμμα τοῦ Ἑρρίκου, μὲ ἡμερομηνία 20 Ἰουλίου (τοῦ 1590), τὸ εἶχε λάβει ὁ Montaigne στὶς 2 Σεπτεμβρίου καὶ ἀπάντησε αὐθημερόν.

2. Πρέπει νὰ σημειώσω ἐδῶ τὸν περήφανο καὶ πικρὸ λόγον του: «Οἱ βασιλιάδες μοῦ δίνουν πολὺ ὅταν δὲ μοῦ παίρνουν τίποτε, καὶ μοῦ κάνουν ἀρκετὸ καλὸ ὅταν δὲ μοῦ κάνουν κανένα κακό: δὲ ζητῶ τίποτε ἄλλο.» (Γ', 9. Ἡ συσχέτιση εἶναι τοῦ Radouant, σ. 362.)

3. «Φτηνότερα» λέει ὁ Montaigne. Ἡ λέξη ὁμοίως αὐτὴ δὲν ἔχει ἴσως στὸ κείμενό του τὴν ὠμότητα πὸν θᾶχε στὰ ἑλληνικά.

4. Τὶς τρεῖς σιερνὲς μέρες του δὲ μποροῦσε νὰ μιλήσῃ καὶ σημείωνε σὲ χαρτιά τις ἐπιθυμίες του. Ἔτσι, σὲ ἓνα χαρτάκι σημείωσε ὅτι ἤθελε νὰ δεῖ μερικοὺς γείτονές του εὐγενεῖς γιὰ νὰ τοὺς ἀποχαιρετήσῃ. Εἶπε νὰ ψαλεῖ μιὰ λειτουργία στὴν κάμαρά του. Καὶ καθὼς ὁ ἱερέας εἶχε ὑψώσει τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου, σηκώθηκε ὅσο μπόρεσε ἀπὸ τὸ κρεβάτι του καὶ ἔνωσε τὰ χέρια του. Ἔτσι ξεψύχησε. (Διήγησις τοῦ Étienne Pasquier. Βλ. Essais de Michel seigneur de Montaigne, νέα ἔκδοσις ἀπὸ τὸν Pierre d'Espezel μὲ σύγχρονη ὀρθογραφία καὶ στίξη, Paris, A l'Enseigne de la Cité des Livres, 1930, τόμ. Ιος, Εἰσαγωγή, σ. XIV.— Ἡ ἔκδοσις αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται γιὰ συντομία στὶς σχετικὲς παραπομπὲς μὲ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη: Espezel.)

« *le Maître Jour* », όπως την έλεγε, υπέρτατο και πιό σίγουρο κριτήριο του ανθρώπου, την αντίκρισε με όση δύναμη είχε μαζέψει μέσα του ή ανθρωπινή και φιλοσοφική άσκησή του. Ο τάφος του, μνημείο πού άπάνω του είναι ξαπλωμένο ένα πέτρινο όμοίωμα του φιλόσοφου, με την άρματωσιά του και με τά χέρια του σταυρωμένα σέ στάση προσευχής, βρίσκεται στή Φιλολογική Σχολή του Μπορντώ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΥΣ